

Przedmiotem pracy jest szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1944–1989 oraz jej funkcjonowanie i przemiany w następujących obszarach: organizacyjno-strukturalnym, dydaktycznym i wychowawczym.

Szkoła średnia ogólnokształcąca, jak cały system szkolny i wszystkie inne obszary działania państwa polskiego, w omawianym okresie znajdowała się pod silnym wpływem partii socjalistycznej, stąd wszelkie przemiany związane z jej funkcjonowaniem zaprezentowane są w tym właśnie kontekście. W pracy podjęta została próba ukazania procesu nasilania lub osłabiania oddziaływania partii na szkołę w poszczególnych okresach szczególnych, a w nich wpływ na organizację oświaty, na program nauczania i jego realizację oraz na wychowanie. W ten sposób starano się przedstawić indoktrynacyjne oddziaływanie władz partyjnych na młodzież poprzez szkołę, ale też środowisko wokółszkolne (m.in. organizacje młodzieżowe). Celem tej analizy było uwypuklenie ogromnej złożoności przemian szkoły średniej ogólnokształcącej głównie w kontekście wieloaspektowej polityki państwa w tym zakresie. W pracy podjęto również próbę charakterystyki środowisk bezpośrednio związanych ze szkołą średnią ogólnokształcąca, a mianowicie nauczycieli i uczniów. W przypadku nauczycieli starano się przede wszystkim przedstawić ewoluujący stopień ich przygotowania do zawodu w poszczególnych omawianych okresach, ich stosunek do polityki państwa i w związku z tym stopień realizacji przez nich założonej przez władzę „oficjalnej” polityki oświatowej w szkołach. Ponadto zwrócono uwagę na postawy nauczycieli, ich różnorodność, często „niepokorność”. W przypadku uczniów zaprezentowano ich pochodzenie społeczne, postawy uczniowskie, ich zaangażowanie lub brak zaangażowania w „życie szkoły” oraz reakcje młodzieży szkolnej na kolejne wydarzenia polityczne.

Zakres terytorialny pracy to obszar Polski w granicach po 1945 r.¹, natomiast zakres czasowy rozprawy obejmuje lata 1944–1989. Jest to zamknięty okres historyczny wyodrębniony ze względu na charakteryzujący go system polityczny panujący wówczas w Polsce. Data początkowa to rok

¹ Obszar Polski po roku 1945 to terytorium państwa polskiego ustanowione podczas konferencji jałtańskiej.

1944. Wtedy to wraz z tworzącą się „władzą ludową” w Polsce (Manifest PKWN) przystępowano między innymi do organizowania na terenach wyzwolonych szkolnictwa. W okresie tym część obszaru Polski objęta była jeszcze działaniami wojennymi, jednak na wyzwolonych terenach reaktywowano stare i uruchamiano nowe placówki szkolne. Datą końcową pracy jest rok 1989, w którym odbyły się obrady Okrągłego Stołu oraz wybory do Sejmu i Senatu. Zakończył się wówczas trwający niemal pół wieku okres reżimu komunistycznego w Polsce i rozpoczęła droga do demokracji. Nowy rząd podjął, trwające jeszcze przez kolejnych 10 lat, przygotowania do ustawowego zreformowania szkolnictwa polskiego również na poziomie średnim ogólnokształcącym.

Szkoła średnia ogólnokształcąca w pracy rozpatrywana jest jako placówka nauczania stacjonarnego dla młodzieży niepracującej. Wyjątkiem są pierwsze lata powojenne, kiedy w liceach ogólnokształcących stacjonarnych otwierano, obok klas dla młodzieży w normalnym wieku, klasy dla młodzieży opóźnionej wiekiem ze względu na „zawirowania” wojenne i brak możliwości pobierania nauki w tym okresie. Klasy te przekształcano w licea ogólnokształcące dla dorosłych.

W rozprawie zamiennie używa się określeń: szkoła średnia ogólnokształcąca, gimnazjum (taka nazwa funkcjonowała w pierwszych latach powojennych), liceum ogólnokształcące, liceum. Wszystkie te terminy obejmowały typ szkoły ogólnokształcącej drugiego stopnia, będącej nadbudową szkoły podstawowej.

Opisywany w pracy okres w literaturze i w przekazach występuje pod następującymi nazwami: Polska Ludowa, Polska Rzeczpospolita Ludowa, socjalizm, komunizm. Pojawiają się też określenia pejoratywne, jak „komuna” czy okres „peerelowski”. Oficjalnie nazwa Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL) funkcjonowała od 1952 do 1989 r. W latach poprzednich, tj. 1945–1952, państwo polskie w prawie międzynarodowym istniało jako Rzeczpospolita Polska, propagandowo natomiast nazywano je Polską Ludową². W pracy dla określenia opisywanego okresu używany jest przede wszystkim zwrot „lata 1944–1989”. Wykorzystywane są też wyżej wymienione nazwy oraz określenia pejoratywne. Te ostatnie ujmowane są w cudzysłów.

Istotna wydaje się potrzeba badań nad przemianami, jakie dokonywały się na poziomie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w latach 1944–1989, szczególnie obecnie – w okresie wzrostu zainteresowań badaczy dziejami Polski Ludowej. Zgodnie z poglądami R. Grzybowskiej należy potwierdzić jednak fakt, że pomimo licznej już literatury naukowej dotyczącej

² A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 1996.

dziejów PRL-u nadal okres ten budzi wiele emocji i często sprzecznych ocen. Również naukowcy, z reguły mający umiejętność obiektywnej oceny rzeczywistości, odwołują się do niego często przez pryzmat własnych przeżyć i doznań, niekiedy bardzo subiektywnych. Jednak ów subiektywizm nie powinien tłumić dociekań poznawania prawdy. Zgodnie więc z twierdzeniem J. Topolskiego: „Historycy są raczej podobni do pielgrzymów błędzących po całej sieci krzyżujących się ścieżek, stale pytając o drogę i uzyskując na ogół mylące ich informacje, przy czym cel, do którego zmierzają, ma kontury niejednoznaczne, rozplywające się i oddalające, jak przesuwająca się linia horyzontu. Świadomość tych trudności nie może jednak, jak to się często podkreśla w obecnych dyskusjach metodologicznych, osłabiać dążenia historyków do prawdy, choćby nie była to już klasyczna, pozytywna prawda, lecz wiele prawd”³.

Podstawą do podjęcia prezentowanego tematu jest głównie niewystarczający stan badań nad szkolnictwem średnim ogólnokształcącym w przedstawianym okresie. Co prawda dzieje szkolnictwa i oświaty polskiej tego czasu opisane są już w literaturze naukowej, popularnonaukowej i wspomnieniowej, jednak w znacznym stopniu dotyczy ona pierwszego dziesięciolecia po zakończeniu działań wojennych. Poza tym w literaturze ujęto wybrane zagadnienia (polityka oświatowa; reformy szkolne; treści kształcenia; ofensywa ideologiczna w szkołach; religia w szkołach; młodzież okresu PRL-u; indoktrynacja młodzieży; życie codzienne w szkołach; sieć szkolnictwa średniego ogólnokształcącego), a także wybrane obszary (obejmują one problematykę szkolnictwa średniego ogólnokształcącego rozpatrywaną najczęściej w kontekście konkretnego regionu Polski). Brakuje natomiast całościowego opracowania prezentującego organizację, funkcjonowanie i przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w latach 1944–1989.

Literatura dotycząca szkolnictwa w przedstawionym w niniejszej pracy okresie historycznym jest dość zróżnicowana i wiąże się z przedmiotem badań tylko częściowo. Wśród tych publikacji należy jednak wyodrębnić pozycje, które powstały do roku 1989 oraz te, które zostały opublikowane po nim.

Prace napisane przed rokiem 1989 charakteryzuje często podporządkowanie ich treści panującej nadrzędnie socjalistycznej polityce państwa polskiego. Nawet pozycje, w których starano się ukazać w sposób obiektywny i niezakłamaną rzeczywistość szkolną tamtego okresu, poddane cenzurze musiały częściowo „uszczipić” swoją zawartość. Pomimo to w dorobku

³ R. Grzybowski, *Wyższe Szkoły Pedagogiczne w Polsce w latach 1946–1956*, Gdańsk 2000, s. 15; J. Topolski, *Wielka masakra kotów. Uczony w gabinecie luster*, „Polityka”, 16.04.1994, nr 16.

rozpraw prezentujących oświatę tamtych lat znajduje się kilka prac zasługujących na uwagę.

Ważnymi opracowaniami są dwie pozycje autorstwa S. Mauersberga. Pierwsza z nich przedstawia założenia i realizację procesu przebudowy szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948, tj. w okresie tzw. pierwszej reformy szkolnej⁴, druga ukazuje funkcjonowanie szkół w warunkach PRL-u⁵. Kolejna znacząca pozycja to rozprawa J. Jakubowskiego, w której autor przedstawił politykę oświatową Polskiej Partii Robotniczej w latach 1944–1948⁶. Ważna jest także praca M. Maciaszka będąca krytycznym przeglądem programów realizowanych wówczas w szkole⁷. Również istotne znaczenie dla niniejszej pracy mają wyniki badań nad szkołą ogólnokształcącą przeprowadzone w roku 1970 przez M. Pęcherskiego⁸, W. Ozgi, poświęcone organizacji szkolnictwa w tym okresie⁹, a także A. Świeckiego, przedstawiające oświatę i szkolnictwo w XXX-leciu PRL w kontekście promowanej przez władzę konieczności powszechnej dostępności liceów ogólnokształcących¹⁰. Ważnymi pracami zbiorowymi, zawierającymi liczne informacje na temat rozwoju oświaty i wychowania w PRL, są pozycje pod redakcją W. Okonia¹¹ oraz pod redakcją B. Suchodolskiego¹².

Dla niniejszej rozprawy szczególnie duże znaczenie mają opracowania niepoddawane cenzurze, tzn. te, które powstały po roku 1989. Wśród prac w sposób szeroki ujmujących szkolnictwo na uwagę zasługuje rozprawa A. Smołańskiego traktująca o historycznych podstawach teorii organizacji szkolnictwa w Polsce¹³ oraz praca C. Kupisiewicza obejmująca genezę i kierunki reform oświatowych w Polsce w latach 1945–1995¹⁴. Istotna jest również praca autorstwa C. Lewandowskiego, w której omówiono okres

⁴ S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Wrocław 1974.

⁵ S. Mauersberg, *Trzydziestolecie szkoły ogólnokształcącej w PRL*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, R. XVIII, nr 3(69).

⁶ J. Jakubowski, *Polityka oświatowa Polskiej Partii Robotniczej w latach 1944–1948*, Warszawa 1975.

⁷ M. Maciaszek, *Treści kształcenia i wychowania w reformach szkolnych*, Warszawa 1980; M. Maciaszek, *Założenia i propozycje programowe średniej szkoły ogólnokształcącej*, Warszawa 1976.

⁸ M. Pęcherski, *Szkoła ogólnokształcąca w Polsce Ludowej*, Wrocław 1970.

⁹ W. Ozga, *Organizacja szkolnictwa w Polsce*, Warszawa 1960.

¹⁰ A. Świecki, *Oświata i szkolnictwo w XXX-leciu PRL*, Warszawa 1975.

¹¹ *Oświata i wychowanie w Polsce Ludowej. Wybrane zagadnienia*, pod red. W. Okonia, Warszawa 1968.

¹² *Osiągnięcia i problemy oświaty i wychowania w XX-leciu Polski Ludowej*, pod red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1966.

¹³ A. Smołański, *Historyczne podstawy teorii organizacji szkolnictwa w Polsce*, Kraków 1999.

¹⁴ C. Kupisiewicz, *Szkolnictwo w procesie przebudowy. Geneza i kierunki reform oświatowych 1945–1995*, Warszawa 1996.

umacniania się władzy komunistycznej w Polsce, przedstawiono kierunki ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie w latach 1944–1948¹⁵.

Ważnymi dla rozprawy są prace prezentujące kontrowersyjne okoliczności realizacji aspektu dydaktycznego, kierunku wychowawczego czy kadry pedagogicznej ówczesnej szkoły. Są to ustalenia badawcze autorstwa H. Konopki¹⁶, P. Raina¹⁷ i B. Grzesia¹⁸.

W wielu pracach ważnych dla niniejszego opracowania przedstawiono zagadnienie założeń i celów programu przebudowy Polski zainicjowanych już w 1945 r. przez PPR, którego zamiarem było wykształcenie nowej inteligencji o robotniczo-chłopskim rodowodzie. Ważną rolę w tym przedsięwzięciu miały odegrać szkoły średnie ogólnokształcące oraz pracujący tam nauczyciele. Problematyka ta na gruncie licealnym pojawia się dość często, głównie w kontekście takich obszarów, jak dydaktyka szkoły czy aspekt wychowawczy. Szerokie omówienie tego zagadnienia znajdujemy w wykorzystanych w pracy następujących pozycjach: J. Szczepańskiego¹⁹, H. Palskiej²⁰, H. Świdy-Ziemby²¹ i R. Grzybowskiego²².

Istotne opracowania dla wybranego okresu, w sposób częściowy ujmujące zagadnienia oświaty na poziomie średnim, to: praca zbiorowa pod redakcją R. Grzybowskiego szeroko ukazująca zagadnienia oświaty, wychowania i kultury fizycznej w Polsce Ludowej²³, praca zbiorowa pod redakcją E. Gorloff, R. Grzybowskiego i A. Kołakowskiego przedstawiająca w sposób wieloaspektowy edukację w warunkach zniewolenia²⁴, pozycja S. Mauersberga i M. Walczaka prezentująca szkolnictwo polskie w pierwszym dziesięcioleciu po drugiej wojnie światowej²⁵, praca E. Kryńskiej i S. Mauersberga

¹⁵ C. Lewandowski, *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948*, Wrocław 1993.

¹⁶ H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1995.

¹⁷ P. Raina, *Kościół w PRL. Dokumenty*, t. 1 (1945–1959), Poznań 1994, t. 2 (1960–1974), Poznań 1995, t. 3 (1975–1989), Poznań 1996.

¹⁸ B. Grześ, *Związek Nauczycielstwa Polskiego: od korzeni po współczesność*, Warszawa 2000.

¹⁹ *Wykształcenie a pozycja społeczna inteligencji*, pod red. J. Szczepańskiego, Warszawa 1960.

²⁰ H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994.

²¹ H. Świda-Ziemba, *Urwany lot. Pokolenie inteligentnej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948*, Kraków 2003; H. Świda-Ziemba, *Młodzież PRL*, Kraków 2011.

²² R. Grzybowski, *Wyższe Szkoły Pedagogiczne...*, op. cit.

²³ *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989)*, pod red. R. Grzybowskiego, Toruń 2004.

²⁴ *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945–2009)*, pod red. E. Gorloff, R. Grzybowskiego, A. Kołakowskiego, Kraków 2010.

²⁵ S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Warszawa 2005.

ukazującą indoktrynację młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956²⁶, pozycja M. Wierzbickiego przedstawiająca młodzież w okresie PRL-u²⁷, a także dwie prace K. Kosińskiego, w których autor ukazuje życie codzienne w szkołach w pierwszej dekadzie okresu Polski Ludowej²⁸ oraz życie młodzieży w czasach PRL-u²⁹.

Szkolnictwo średnie ogólnokształcące z lat 1944–1989 prezentowane jest również w artykułach i rozprawach publikowanych na łamach czasopism naukowych, historyczno-pedagogicznych. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują: praca autorstwa A. Meissnera przedstawiająca kształtowanie się sieci średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce w pierwszych latach powojennych³⁰ oraz artykuł S. Majewskiego ukazujący przemiany organizacyjne szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w Polsce w XX w.³¹

Ważne miejsce w bibliografii szkolnictwa średniego ogólnokształcącego zajmują opracowania o charakterze regionalnym. Należą do nich m.in.: prace S. Majewskiego, w których w sposób wnikliwy opisano organizację szkolnictwa średniego ogólnokształcącego na Kielecczyźnie w latach 1944–1961 oraz przemiany w szkolnictwie ogólnokształcącym w województwie kieleckim w latach 1961–1975³², praca B. Potyrały i W. Szlufika przedstawiająca szkolnictwo ogólnokształcące na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1970³³, pozycja Z. Rabickiego prezentująca szkoły średnie ogólnokształcące w województwie katowickim w latach 1945–1970³⁴, praca J. Dudka ukazująca szkolnictwo średnie ogólnokształcące na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948³⁵. Zestawienie ich z przeanalizowanymi przez autor-

²⁶ E. Kryńska, S. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003.

²⁷ M. Wierzbicki, *Młodzież w PRL*, Warszawa 2009.

²⁸ K. Kosiński, *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1956*, Warszawa 2000.

²⁹ K. Kosiński, *Oficjalne i prywatne życie młodzieży w czasach PRL*, Warszawa 2006; K. Kosiński, *O nową mentalność...*, op. cit.

³⁰ A. Meissner, *Kształcenie się sieci średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce w latach 1944–1950*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XXXII.

³¹ S. Majewski, *Przemiany organizacyjne średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce w XX wieku*, „Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne” 2000, t. 13.

³² S. Majewski, *Organizacja szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w województwie kieleckim 1944–1961*, Kielce 1995; S. Majewski, *Przemiany szkolnictwa ogólnokształcącego w województwie kieleckim 1961–1975*, Kielce 2000.

³³ B. Potyrała, W. Szlufik, *Szkolnictwo ogólnokształcące na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1970*, Wrocław 1972.

³⁴ Z. Rabicki, *Szkoły średnie ogólnokształcące w województwie katowickim w latach 1945–1970*, Katowice 1974.

³⁵ J. Dudek, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące na Dolnym Śląsku w latach 1945–48*, Wrocław 1980.

kę niniejszej pracy „dokumentami resortowymi”³⁶ pozwoliło potwierdzić rzeczywisty obraz szkoły średniej ogólnokształcącej w Polsce w przedstawionym okresie.

Prezentując polityczno-społeczne uwarunkowania funkcjonowania i przemian, jakie zachodziły w szkołach średnich ogólnokształcących, autorka sięgnęła do opracowań historycznych i politologicznych powstałych po roku 1989³⁷.

Podstawą opracowania niniejszej problematyki badawczej było kilka grup źródeł. Pierwszą są źródła wytworzone przez Ministerstwo Oświaty³⁸, Wydział Oświaty KC PPR i KC PZPR. Spośród materiałów Ministerstwa Oświaty znajdujących się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN) wykorzystano głównie następujące: zespół akt Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego, zespół akt Gabinetu Ministra (w części dotyczącej szkolnictwa ogólnokształcącego), zespół akt Departamentu Kadr, a także zespoły akt innych departamentów i komórek Ministerstwa Oświaty w sposób bezpośredni lub pośredni związanych z funkcjonowaniem szkolnictwa średniego ogólnokształcącego. Ponadto analizie poddano: zespoły akt Państwowego Ośrodka Oświatowego Prac Programowych i Badań Pedagogicznych, zespoły akt Instytutu Programów Szkolnych w Warszawie, zespoły akt Centralnego Ośrodka Doskonalenia Kadr Oświatowych. Ważnymi okazały się też znajdujące się w AAN dokumenty KC PZPR, tj.: zespoły akt Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR, zespoły akt Serwisu Nasłuchów Polskiego Radia audycji Radia Wolna Europa oraz audycji radiowych dla Polonii w USA. Wszystkie wymienione zbiory wiadomości, w większości dokumenty sporządzone przez organa państwowe, pozwoliły odtworzyć przede wszystkim założony, a w mniejszym stopniu rzeczywisty obraz szkoły średniej ogólnokształcącej.

Znaczna część materiałów źródłowych dotyczących szkolnictwa średniego ogólnokształcącego znajduje się w Archiwum Ministerstwa Edukacji

³⁶ Użyte przez J. Eislera określenie oficjalnej dokumentacji źródłowej; J. Eisler, *Refleksje nad wykorzystywaniem relacji jako źródła w badaniu historii PRL (Rozmowy z dysydentami i promi-nentami)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 2004, t. 6, s. 53.

³⁷ A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski. Polska Ludowa 1944–1989*, Poznań 1992; A. Garlicki, *Historia 1939–1997/1998: Polska i świat*, Warszawa 1998; A. Paczkowski, op. cit.; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1998*, Warszawa 1999; J. Topolski, *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku*, Warszawa–Kraków 1992; A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994; K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990.

³⁸ Ministerstwo Oświaty w latach 1944–1989 pięciokrotnie zmieniało swoją nazwę: Resort Oświaty (1944–1945), Ministerstwo Oświaty (1945–1966), Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego (1967–1972), Ministerstwo Oświaty i Wychowania (1972–1987), Ministerstwo Edukacji Narodowej (1988–2000). W niniejszej pracy w zależności od okresu, który jest omawiany, używane są obowiązujące wówczas nazwy ministerstwa zarówno w tekście, jak i w przypisach.

Narodowej w Warszawie. Są to głównie dokumenty powstałe w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. W ogromnej większości są one nieuporządkowane – obok dokumentów o podstawowym znaczeniu jest dużo materiału przypadkowego. Pomimo to stały się one doskonałym uzupełnieniem powstających podczas kwerendy w AAN luk. Umożliwiły one odtworzenie wieloaspektowego obrazu szkoły średniej ogólnokształcącej zarówno od strony ówczesnej polityki oświatowej, jak i programowo-wychowawczego funkcjonowania tego szkolnictwa w jego postaci tak założonej, jak i rzeczywistej.

Istotnymi, zwłaszcza dla opracowania zagadnień dotyczących działalności opozycyjnej grup związanych w sposób bezpośredni lub pośredni ze szkołą średnią ogólnokształcąca, okazały się materiały znajdujące się w poszczególnych oddziałach Instytutu Pamięci Narodowej. Wśród dokumentów ważnymi są zespoły akt zawierające materiały wytworzone najczęściej przez Urząd Bezpieczeństwa (UB), następnie przez Służbę Bezpieczeństwa (SB) na temat działalności konspiracyjnej młodzieży szkolnej i nauczycieli, ale również materiały dotyczące działań inwigilacyjnych władzy państwowej. W szczególności są to: zespół akt operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Podziemie” za lata 1983–1984, zespół akt dotyczący operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Szkoła”, zespół akt przedstawiający sprawę operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Liceum” z 1979 r., zespół akt akcji „Barak”, tj. malowania na murach i ścianach poznańskich szkół symboli niepodległościowych, zespół akt zawierający metody pracy konspiracyjnej wśród młodzieży, zespół akt zatytułowany „Sprawa Przemyska 1983”. W zorganizowanej działalności opozycyjnej wśród młodzieży ważne materiały to m.in.: zespół akt sprawy operacyjnego rozpracowania o kryptonimie „SKOS”, tj. Szkolne Koła Oporu Społecznego za lata 1982–1989, zespół akt nielegalnej organizacji „Jutrzenka” w Szamotułach, zespół akt za rok 1984 przedstawiający nielegalną organizację „Wolny Licealista” w Poznaniu. Istotne dla pracy są materiały zawierające informacje na temat kontroli i wizytacji liceów katolickich. Wszystkie te dokumenty, z zastosowaniem analizy krytycznej, stały się ważnym źródłem dla zaprezentowania podejmowanych, zarówno przez uczniów liceów ogólnokształcących, jak i nauczycieli, działań konspiracyjnych i walki o „niezakłamaną” szkołę polską. Jednak, jak pisze J. Eisler, posługując się materiałami archiwalnymi, zwłaszcza tymi wytworzonymi przez Służbę Bezpieczeństwa, należy zachować szczególną ostrożność. Nie chodzi tu tylko o kwestię stopnia ich wiarygodności. „Autorzy powstających wówczas rozmaitych raportów i sprawozdań – z oczywistych powodów – koncentrowali się na działaniach i wydarzeniach nietypowych, odstających od ówczesnej normy. Odnotowywano zatem praktycznie każdy, nawet naj-

mniej istotny przejaw protestu i krytyki pod adresem władz. Liczono, z dokładnością co do sztuki, «wrogie» ulotki i napisy oraz za pomocą stale rozbudowywanej agentury, a także podsłuchu starano się gromadzić możliwie wszystkie «wrogie» wypowiedzi. W efekcie otrzymywano jednak obraz swoiście zdeformowany. Analizując te dokumenty, można więc odnieść błędne wrażenie, iż niemal całe społeczeństwo stawiało opór władzy komunistycznej. Odnotowywano bowiem 10, 100, 1000 «wrogich» gestów, ale nie odnotowywano już tego, że w tym samym czasie z różnych powodów (strachu, oportunistu, lenistwa itd.) 10, 100, 1000 razy więcej ludzi zachowywało się w sposób satysfakcjonujący rządzących³⁹. Stąd ważne jest krytyczne podejście do tego typu źródeł i traktowanie ich jako materiału uzupełniającego.

Ważnym materiałem źródłowym dla przedstawienia opozycyjnej działalności środowisk związanych bezpośrednio lub pośrednio ze szkolnictwem średnim ogólnokształcącym są dokumenty wytwarzane przez „podziemie”, tzn. materiały drugoobiegowe powstające w drugiej połowie lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych (zarówno druki zwarte, jak i druki ciągłe). Pozwoliły one ukazać szeroko rozumianą działalność opozycyjną, jaka rodziła się wówczas i występowała również w oświacie. Bogaty zbiór tych dokumentów znajduje się w Fundacji Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego istniejącej przy Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Wśród druków zwartych są przede wszystkim pozycje będące podziemnymi suplementami do oficjalnych programów nauczania głównie takich przedmiotów, jak język polski czy historia. Druki ciągłe to przede wszystkim drugoobiegowe niezależne pisma wydawane w latach 1976–1989 zarówno przez młodzieżowe, jak i nauczycielskie organizacje niejawne.

Cennym uzupełnieniem materiałów źródłowych jest dokumentacja zgromadzona i udostępniana, również w wersji zdigitalizowanej, przez Stowarzyszenie „Archiwum Solidarności” działające jako Archiwum Opozycji przy Ośrodku „KARTA” w Warszawie. Materiały tam uzyskane to przede wszystkim sprawdzona w pozostałych archiwach (AAN, Archiwum MEN) i potwierdzona w prezentowanym archiwum dokumentacja na temat oświaty wytworzona podczas obrad Okrągłego Stołu – dotycząca ustaleń Podzespołu „Okrągłego Stołu” do spraw Młodzieży.

Znaczące dla pracy są dokumenty zachowane w szkołach w tzw. izbach pamięci. Są to m.in.: kroniki szkolne, kroniki klasowe, protokolarze z rad pedagogicznych, dzienniki lekcyjne, księgi pamiątkowe, sprawozdania. Dokumentacja ta, w kontekście przemian, jakie zachodziły na poziomie

³⁹ J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 910; szerzej na ten temat zob.: J. Eisler, *Refleksje nad...*, op. cit., s. 49–64.

szkoły średniej ogólnokształcącej w Polsce w prezentowanym okresie, pokazała, w jaki sposób poszczególne zmiany w szkolnictwie przekładały się na język praktyki oraz jak „żyły” i jak były realizowane w placówkach szkolnych. Należy jednak pamiętać o ich krytycznej analizie, ponieważ często w rejestrach szkoły zapisywano problematykę „oczekiwaną” przez władzę państwową, lecz niekoniecznie realizowaną w rzeczywistości. Stąd rzeczywisty obraz szkoły wyłonił się tutaj częściowo i został uzupełniony o wywiady.

Kolejną grupę źródeł stanowią wydawnictwa źródłowe publikowane, tj. wszelkie materiały urzędowe, akty normatywne zawarte w dziennikach ustaw, w dziennikach urzędowych Ministerstwa Oświaty. Ich analiza pozwoliła przedstawić w sposób szczegółowy podstawy prawne funkcjonowania szkoły średniej ogólnokształcącej w latach 1944–1989 z wszelkimi zmianami, jakie wówczas zachodziły. Ukazała ona ponadto ogromny wpływ państwa politycznego na funkcjonowanie oświaty, podejmowanie decyzji wpływających najczęściej z interesu politycznego monolitycznej władzy partyjnej, jaka wówczas rządziła w Polsce. Decyzje te znajdowały również potwierdzenie w aktach legislacyjnych.

Niezbędnymi dla niniejszej pracy były wydawnictwa statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. W przypadku poszczególnych wydań roczników statystycznych, pomimo wszechstronnej i skrupulatnej ich analizy, nie zawsze uzyskano jednolity, spójny statystycznie obraz szkoły średniej ogólnokształcącej. Wpływ na to miały różne czynniki. W początkowym okresie, po zakończeniu drugiej wojny światowej, dane statystyczne często były tworzone szacunkowo. Urząd Statystyczny zlecał przygotowanie statystyk wydziałom kuratorskim, które tworzyły statystyki przybliżone. Stąd dane liczbowe nie są precyzyjne. Kolejne lata wskazują na nieobiektywne tworzenie statystyk, które zwykle wynikały z decyzji partii rządzącej o budowaniu „wyidealizowanego obrazu państwa polskiego”. Sytuacja ta przekładała się również na statystyki szkolne charakteryzujące się nieścisłością i niespójnością danych. Rozbieżności w danych statystycznych występują pomiędzy publikowanymi rocznikami statystycznymi ogólnymi a rocznikami statystycznymi szkolnictwa za poszczególne lata. Dotyczą na przykład liczby szkół w Polsce, chociaż są one niewielkie. Dla przykładu, w Roczniku Statystycznym za rok szkolny 1985 podano 891 istniejących wówczas szkół średnich ogólnokształcących dla niepracujących, natomiast w Roczniku Statystycznym Szkolnictwa za rok szkolny 1984/85 883 tego typu szkoły. W przypadku występowania różnic tego rodzaju w pracy powoływano się na branżowy rocznik statystyczny, czyli Rocznik Szkolnictwa. Ponadto nie we wszystkich poruszanych obszarach tematycznych oraz nie za wszystkie lata można było uzyskać pełne dane statystyczne. Rozpatru-

jąc warunki lokalowe, dotyczy to na przykład izb lekcyjnych czy sal specjalnych, a analizując poziom edukacji – uzyskiwanych świadectw dojrzałości czy liczby osób repetujących. W związku ze zmianami metodologii badań statystycznych GUS w rocznikach pierwszych lat powojennych występują na przykład dane dotyczące uzyskanych świadectw dojrzałości za lata czterdzieste. W kolejnych latach roczniki podają liczbę absolwentów szkół średnich ogólnokształcących, nie uwzględniając w nich liczby osób, które uzyskały świadectwo dojrzałości. Ponadto w pierwszych latach powojennych w statystykach nie podano liczby osób repetujących. Dane takie zaczęto uwzględniać od lat pięćdziesiątych w statystykach obejmujących nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących, nie w każdym obszarze ich działań można było wyodrębnić nauczycieli danego typu szkoły. Dotyczy to głównie liczbowego wskazania przynależności nauczycieli liceów ogólnokształcących do ZNP czy do NSZZ „Solidarność”. W organizacjach tych nauczyciele działali wspólnie, bez podziału na typy szkół, z których się wywodzili. Dlatego też statystyczne określenie liczby nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących należących do Związku Nauczycielstwa Polskiego czy do „Solidarności” wymaga oddzielnej wnikliwej kwerendy dokumentacji danych personalnych poszczególnych jego członków. Potwierdził to Zarząd Główny ZNP w Warszawie, informując, że takich statystyk z podziałem na typy szkół nie prowadzono⁴⁰.

Ważną grupą źródeł są wydawnictwa okolicznościowe do dziejów poszczególnych placówek szkolnych publikowane z okazji jubileuszów lub innych rocznic szkół. Są to często jednodniówki, pozycje zbiorowe, w których zamieszczano wspomnienia byłych uczniów i nauczycieli danej placówki. Prace te często ukazują realne odbicie założonych przez państwo funkcji szkoły, jednakże niosą z sobą dość silny ładunek emocjonalny.

Do przedstawienia przemian programowo-dydaktycznych zachodzących w liceum ogólnokształcącym w latach 1944–1989 wykorzystano publikowane w tym okresie programy nauczania dla liceum ogólnokształcącego czy plany godzin poszczególnych, realizowanych w tego typu szkole, przedmiotów.

Istotnym uzupełnieniem opracowania okazały się źródła wywołane, tj. przeprowadzone metodą wywiadu otwartego rozmowy z osobami, które w prezentowanym okresie były nauczycielami lub uczniami w szkole średniej ogólnokształcącej. W pracy wykorzystano również opublikowane wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956⁴¹. Pomimo iż jednost-

⁴⁰ Informacja przekazana korespondencyjnie drogą mailową przez Zarząd Główny Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (marzec 2011).

⁴¹ W pracy wykorzystane są wspomnienia nauczycieli i uczniów zebrane oraz opublikowane w latach 1994–1996 w pozycji pt. *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat*

kowa pamięć osób relacjonujących podlega licznym deformacjom, nie znaczy to, że należy zrezygnować z tej metody pozyskiwania informacji. Właśnie ze wspomnień osób bezpośrednio uczestniczących w opisywanych wydarzeniach danego okresu można dowiedzieć się, jak wyglądała ówczesna rzeczywistość. Ponadto takie relacje uzupełniają niekiedy dokumenty wytworzone przez oficjalne władze. W takich sprawozdaniach można szukać tych informacji, których z jakiś powodów zapewne nie ujęto w materiałach archiwalnych. Pomimo więc zniekształceń czy silnego zabarwienia emocjonalnego wywiady i wspomnienia pozwoliły, choć częściowo, uchwycić szkołę średnią ogólnokształcącą tamtych lat widzianą oczami uczniów i nauczycieli⁴².

Konfrontowanie z sobą powyższych źródeł umożliwiło wieloaspektowe i bardziej krytyczne ujęcie prezentowanej problematyki⁴³.

Posługując się przede wszystkim metodami właściwymi dla nauk historycznych, w pracy podjęto próbę zrekonstruowania zarówno założonego, jak rzeczywistego obrazu szkoły średniej ogólnokształcącej w Polsce w latach 1944–1989.

Funkcja założona szkoły wypływa z kanonu wykształcenia, którym, jak podaje J. Szczepański, „określa się pewien zasób wiedzy uważany za konieczny do wykonywania zadań zawodowych, do udziału we współżyciu zbiorowym, do uczestnictwa w wartościach kultury narodowej, do podtrzymywania tożsamości społeczeństwa i ciągłości jego istnienia oraz do przyczyniania się do jego rozwoju”⁴⁴. Kanon ten zostaje następnie przekazany szkole i przez odpowiednie instytucje: opracowany, podzielony na poziomy, przyporządkowany do wieku uczniów, ujęty w programy poszczególnych przedmiotów, uzupełniony wskazówkami pedagogicznymi itd., otoczony przepisami prawa. Jest to założone ujęcie funkcjonowania szkoły, które zwykle nie wyczerpuje jej działań. Szkoły realizują programy i związane z nimi czynności, podporządkowują się przyjętym schematom, wykonują przydzielane im zadania – wynika to z funkcjonowania administracji szkolnej, ale też z obowiązków nauczycieli i uczniów. Istnieje bowiem zakres działań organizacyjnych, administracyjnych i programowych niezbędnych do utrzymywania nauczania i wychowania. Jednak istnieje też, wpływający z założonej funkcji, zakres regulacji niepotrzebnych,

1944–1956, wybór i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994 oraz *Na przełomie. Część II. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wybór i oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996.

⁴² J. Eisler, *Refleksje nad...*, op. cit., s. 49–53.

⁴³ K. Konarzewski, *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*, Warszawa 2000, s. 86.

⁴⁴ J. Szczepański, *Spoleczne uwarunkowania rozwoju oświaty*, Warszawa 1989, s. 44.

utrudniających pracę uczniów i nauczycieli, a nawet hamujących ich inicjatywę i paraliżujących rozwój osobowości. Jest to między innymi praca nauczyciela, która charakteryzuje się elementami procesu twórczego, co wymaga indywidualnej wizji, a to z kolei przekłada się na rozwój indywidualny ucznia. Funkcja rzeczywista szkoły odzwierciedla właśnie ten proces⁴⁵.

Ponadto w działaniach szkoły realizowany jest pewien mniej lub bardziej spójny zestaw idei. Jak podaje J. Szczepański, w oświacie należy odróżnić idee określające działalność merytoryczną, tj.: idee pedagogiczne, teorie i metody dydaktyki, poglądy naukowe od idei społecznych, jak idea demokracji, równości czy sprawiedliwości społecznej, wobec których wszystkie teorie pedagogiczne pełnią rolę służebną⁴⁶. Po 1945 r. ideą przewodnią oświaty w Polsce była idea socjalizmu. Wyznaczała ona kierunek działań szkoły polskiej na najbliższych 45 lat, który realizowano głównie poprzez przewodnie hasła programu politycznego PZPR oraz kolejne, charakterystyczne dla poszczególnych lat, rozwiązania prawnoorganizacyjne w oświacie.

Niniejsza praca jest monografią o profilu historyczno-pedagogicznym, tzn. dotyczy jednego wybranego przedmiotu, którym jest szkoła średnia ogólnokształcąca funkcjonująca w latach 1944–1989.

W metodologii nauk historycznych monografią określa się opracowanie jednego przedmiotu (np. miasta, wsi) lub problemu (np. organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, powstanie styczniowe czy rewolucja rosyjska)⁴⁷.

Z kolei w naukach pedagogicznych za monografię uważa się taką metodę postępowania, która prowadzi do opisu instytucji wychowawczych, edukacyjnych (np. Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, szkoła, uczelnia). O tym natomiast, że określony sposób postępowania można uznać za metodę monograficzną, decydują dwa czynniki – przedmiot badań oraz sposób badania. Ma to być zatem „sięgnięcie w głąb” danej instytucji, organizacji oraz gruntowne, wielostronne wejrzenie w jej funkcjonowanie zarówno jako systemu społecznego, jak i związanego z sobą zbioru ludzi⁴⁸.

W prezentowanej rozprawie podjęto próbę przedstawienia w sposób wyczerpujący szkoły średniej ogólnokształcącej, ukazując jej funkcjonowanie i przemiany, jakie zachodziły na tym szczeblu edukacji instytucjonalnej w Polsce w latach 1944–1989. Dokonano tego na podstawie krytyki i interpretacji źródeł oraz analizy literatury przedmiotu.

⁴⁵ Ibidem, s. 45.

⁴⁶ Ibidem, s. 47.

⁴⁷ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001, s. 129–130.

⁴⁸ T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995, s. 46.

Główne pytanie badawcze pracy brzmi: Jak funkcjonowało i jakie następowały przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989?

W znalezieniu pełnej i wyczerpującej odpowiedzi na główne pytanie badawcze pomocne są pytania pochodne (szczegółowe). Pochodne pytania badawcze wypływają jednocześnie ze skonstruowanego planu pracy, którego treści zawierają trzy kryteria: chronologiczne, terytorialne i rzeczowe.

W podjętej problematyce jako zasadnicze wykorzystane jest kryterium chronologiczne, a w jego ramach dokonywany jest podział według kryterium rzeczowego.

W kryterium periodyzacyjnym, opierając się na periodyzacji formalnej (konwencjonalnej), którą w tym przypadku są daty krańcowe, tj. rok 1944 (wygaszanie działań wojennych na części terytorium Polski) i rok 1989 (obrada Okrągłego Stołu), zastosowano periodyzację realistyczną⁴⁹. W jej ramach wykorzystano periodyzację nieregularną, dla której właściwe jest ściśle powiązanie wydzielanych okresów z badaną rzeczywistością historyczną⁵⁰. W tym przypadku czynnikiem decydującym były ustanawiane ustawowo reformy lub podejmowane próby reform w oświacie polskiej w latach 1944–1989, a także przemiany polityczne w Polsce zapoczątkowane w roku 1980. Zagadnienia te wyznaczyły poszczególne okresy, w których dokonano analizy przemian zachodzących w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym.

Za kryterium terytorialne przyjęto badanie funkcjonowania i przemian szkolnictwa średniego ogólnokształcącego na terenie państwa polskiego w granicach ustalonych po 1945 r.

Kryterium problemowym, uwzględniając ujęcie makrosyntetyczne, tj. dotyczące większego układu społeczeństw, objęto w danym całościowym układzie pewne elementy w nim występujące⁵¹. W przypadku prezentowanej problematyki, badając przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989, uwzględniono poszczególne obszary funkcjonowania tego typu szkół, którymi przede wszystkim są: polityka oświatowa państwa w zakresie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, struktura organizacyjna tego typu szkół, programy nauczania i dydaktyka realizowana w szkołach średnich ogólnokształcących, aspekt wychowawczy w tych placówkach, nauczyciele szkół średnich ogólnokształcących, uczniowie szkół średnich ogólnokształcących, organizacje młodzieżowe związane z tego typu szkołą.

⁴⁹ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 523.

⁵⁰ Ibidem, s. 525.

⁵¹ Ibidem, s. 528.

W pracy postawiono następujące pochodne pytania badawcze:

1. Jaki był stan szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w Polsce po zakończeniu działań wojennych?

2. W jaki sposób i w jakich okolicznościach następowało wznowienie funkcjonowania szkolnictwa średniego ogólnokształcącego po wojnie?

3. Jakie reformy lub próby reform miały miejsce w poszczególnych dekadach omawianego okresu i jak kształtowały szkołę średnią ogólnokształcącą?

4. Jaki był wpływ polityki państwa na szkołę średnią ogólnokształcącą w kolejnych dziesięcioleciach omawianego okresu?

5. Jak na szkołę średnią ogólnokształcącą wpłynęły „przełomy” polityczne mające miejsce w Polsce w latach 1944–1989 (okres narastającego „stalinizmu”; okres „odwilży” politycznej i nadziei na zmiany; wydarzenia Sierpnia 1980 r.; stan wojenny; okres po zawieszeniu i po zniesieniu stanu wojennego; obrady Okrągłego Stołu)?

6. Jak i pod wpływem jakich czynników ewoluowały treści kształcenia w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1944–1989?

7. Jak kreowano aspekt wychowawczy w szkole średniej ogólnokształcącej w kolejnych dziesięcioleciach prezentowanego okresu (kierunki wychowania młodzieży w kontekście ustroju Polski; wychowanie poprzez organizacje młodzieżowe działające na terenie szkoły) i jaki był rzeczywisty, realny obraz tego wychowania?

8. Jak kształtowała się kadra nauczycielska szkół średnich ogólnokształcących w Polsce w poszczególnych dziesięcioleciach lat 1944–1989 (wyszkolenie; orientacje i postawy polityczne; poziom zaangażowania nauczycieli w pracę w kontekście ówczesnej ideologii; wpływ nauczycieli na kształtowanie postaw młodzieży)?

9. Jaka była populacja uczniów szkół średnich ogólnokształcących w poszczególnych dekadach prezentowanego okresu (ewolucja składu społecznego uczniów liceum; charakterystyka uczniów; poziom zaangażowania uczniów w „życie” szkoły; ich postawy wobec panującej ideologii)?

10. Jak kształtowała się sieć szkół średnich ogólnokształcących w latach 1944–1989 (liczba tego typu placówek w poszczególnych dziesięcioleciach oraz ich rozmieszczenie; polityka oświatowa tworzenia sieci szkół średnich ogólnokształcących dla edukowania tzw. nowej klasy inteligenckiej o robotniczo-chłopskim rodowodzie) oraz jakie warunki lokalowo-materialne występowały w tych placówkach w latach 1944–1989)?

11. Jakie było miejsce religii i Kościoła w szkole średniej ogólnokształcącej w kolejnych dekadach przypadających na lata 1944–1989?

W przemianach w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w latach 1944–1989 wyróżnić należy, ze względu na podejmowane wówczas zmiany

lub próby zmian w organizacji szkolnictwa w Polsce, ale też opierając się na przeobrażeniach w polityce oświatowej, pięć okresów szczegółowych. W ich granicach następowały zmiany w funkcjonowaniu prezentowanej w pracy szkoły średniej ogólnokształcącej. Są to lata 1944–1948. Ich początek wyznacza rok 1944 – czas wygaszania działań wojennych na kolejnych obszarach Polski i organizowanie szkolnictwa. Kolejne okresy to: lata 1948–1961, których początek łączy się z wprowadzoną w roku 1948 „małą reformą”; lata 1961–1973, rozpoczynające się reformą oświaty 15 lipca 1961 r.; lata 1973–1980 – uchwała oświatowa Sejmu z 13 października 1973 r.; lata 1980–1989, które zapoczątkowały wydarzenia Sierpnia 1980 r., a zakończyły obrady Okrągłego Stołu 1989 r. Takie wydzielenie okresów ma uzasadnienie w rzeczywistym przebiegu procesów dziejowych związanych ze zmianami oświatowymi w Polsce w latach 1944–1989. Jest to periodyzacja, którą W. Kula nazywa periodyzacją realistyczną nieregularną⁵².

Pomimo precyzyjnie wyszczególnionych ram chronologicznych w pracy zamiennie używa się również określeń uogólnionych tych ram, tj.: dla rozdziału pierwszego – lata powojenne, dla rozdziału drugiego – lata pięćdziesiąte, w rozdziale trzecim – lata sześćdziesiąte, w rozdziale czwartym – lata siedemdziesiąte i w rozdziale piątym – lata osiemdziesiąte. Zastosowanie takich określeń wynika z faktu, że w pracy w dużej mierze uwzględniany jest czynnik polityczny państwa, w którym miały często miejsce właśnie takie sformułowania. Daje on podstawy periodyzacji procesu historycznego, tzn. że dla periodyzacji realistycznej nieregularnej właściwe jest ściśle powiązanie wydzielonych okresów z badaną rzeczywistością historyczną⁵³. Ponieważ czynnik polityczny w omawianym w pracy okresie odgrywał decydującą rolę w funkcjonowaniu Polski, w tym szkolnictwa polskiego, stąd odwołanie przede wszystkim do niego jako do rzeczywistości historycznej. Badanie bowiem „części” rzeczywistości, w tym przypadku przemian w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989, nie jest możliwe bez odwołania się do „całości”, w skład której ta „część” wchodzi⁵⁴.

Powyższe dyrektywy stały się podstawą konstrukcji pracy, w której przyjęto kryterium chronologiczno-problemowe. W następstwie tego praca została podzielona na pięć rozdziałów.

W rozdziale pierwszym ukazano proces odbudowy i organizacji szkół średnich ogólnokształcących w Polsce w okresie tzw. pierwszej reformy szkolnej 1944–1948. Miało wówczas miejsce formowanie „nowej władzy”,

⁵² W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 173–176; J. Topolski, *Metodologia...*, op. cit., s. 523.

⁵³ Ibidem, s. 525.

⁵⁴ W. Kula, *Problemy i metody historii...*, op. cit., s. 173–176.

co w dużej mierze i na długie lata przesądziło o charakterze między innymi ówczesnej oświaty. W rozdziale tym można wyróżnić trzy etapy ewolucji szkolnictwa powojennego, tj.: lipiec 1944 – czerwiec 1945, kiedy podejmowano prace związane z uruchomieniem szkolnictwa na terenach wyzwolonych oraz tworzone koncepcje oświaty w Polsce podczas zjazdu łódzkiego (18–22 czerwca 1945 r.); lipiec 1945 – styczeń 1947, wówczas inicjowano próby wprowadzenia w życie reformy szkolnej i nowego, zgodnego z ideologią władzy rządzącej ideału wychowawczego; luty 1947 – grudzień 1948, w okresie tym nastąpiła wzmożona ofensywa ideologiczna zakończona wprowadzeniem szkoły 11-letniej.

W rozdziale drugim przedstawiono szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Polsce w latach 1948–1961. Okres ten podzielić można na dwa podokresy. Cezurą czasową jest rok 1956 – „Polski Październik”, który po okresie narastającego stalinizmu i w związku z tym ofensywy ideologicznej stał się nadzieją na lepszą przyszłość. W oświacie takim wyznacznikiem był Zjazd Oświatowy w Warszawie w dniach 2–5 maja 1957 r. oraz jego postanowienia, które miały być szansą na zdemokratyzowanie szkolnictwa. W rozdziale tym wykazano, iż pomimo wszelkich żywionych wówczas nadziei powrócił monopol państwa na organizowanie, utrzymywanie i przeobrażanie szkół według założeń ówczesnej polityki PZPR zgodnych z kierunkiem wyznaczonym przez ZSRR.

Rozdział trzeci obejmuje zmiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w okresie realizacji postanowień reformy szkolnej z 15 lipca 1961 r. W części tej zawarto założenia reformy oraz przeanalizowano proces jej realizacji na poziomie szkół średnich ogólnokształcących zarówno w zakresie organizacyjnym, jak i programowo-wychowawczym. Przedstawiono w nim ustawowo już sprecyzowaną jednolitość, świeckość szkolnictwa polskiego oraz monopol państwa na edukację.

Przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach siedemdziesiątych ukazane są w rozdziale czwartym. Cezurą początkową tej części pracy jest uchwała Sejmu z 13 października 1973 r., która zapoczątkowała prace nad powszechną 10-letnią szkołą średnią. Stawiało to licea ogólnokształcące w odmiennej niż dotąd sytuacji ze względu na rolę i funkcję w systemie edukacyjnym państwa. W rozdziale tym opisano przeobrażania szkół średnich ogólnokształcących w kontekście owej uchwały, grożące nawet, na skutek tworzenia „dziesięcioleci”, likwidacją liceów. Dalej przedstawiono narastający po roku 1976 kryzys gospodarczy, który, z czasem, obejmując również sferę oświaty, zahamował pełną realizację założonych zmian systemu edukacyjnego. O odejściu od nich zadecydowały ostatecznie wydarzenia polityczne z lat 1980–1981 oraz ich reperkusje. W konsekwencji postanowiono, w ramach istniejącego „starego” syste-

mu szkolnego, modernizować tylko programy nauczania. Rezygnacja z reformy strukturalnej znalazła swoje odzwierciedlenie dopiero w uchwale Sejmu ze stycznia 1982 r.⁵⁵

Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w sytuacji przemian politycznych w Polsce w latach osiemdziesiątych to temat rozważań piątego rozdziału pracy. Zadaniem jego jest ukazanie: wpływu ówczesnych wydarzeń politycznych na oświatę, reakcji nauczycieli oraz młodzieży na przemiany polityczne, jakie dokonywały się wówczas w Polsce, konsekwencji dla oświaty zmian ustrojowych w Polsce.

W prezentowanych rozdziałach obok zagadnień dotyczących przemian i funkcjonowania szkoły średniej ogólnokształcącej charakterystycznych dla poszczególnych wyodrębnionych okresów, wpływów polityki państwa oraz kontrowersji temu towarzyszących (m.in. rola i poziom zaangażowania Kościoła w życie szkoły; działalność opozycyjna środowisk szkolnych) dokonana została analiza tego poziomu szkolnictwa pod następującymi względami: programowym, wpływów wychowawczych, kadry nauczycielskiej oraz jej funkcji, środowiska uczniowskiego, a także warunków lokalowych, materialnych, dostępu do szkół itp.

Nie wszystkie prezentowane w poszczególnych rozdziałach zagadnienia rzeczowe ujęte są według tego samego porządku. Wynika to ze specyfiki poszczególnych prezentowanych okresów i w związku z tym z konieczności zwrócenia szczególnej uwagi na dany obszar, który w jednym przedziale czasowym podlegał zdecydowanie większym przeobrażeniom i wpływał na rozwój szkoły niż w pozostałych okresach (np. sieć szkolna powojenna oraz sieć szkolna w pozostałych dziesięcioleciach).

W pracy celowo zawarty jest wiele cytatów, które, poprzez charakterystyczny, używany w danym okresie język socjalistyczny, jak określił go G. Orwell⁵⁶ – „nowomowę”, mają za zadanie w pełni oddać klimat tamtych lat i pozwalają zdecydowanie bardziej wczuć się w towarzyszące tamtym wydarzeniom konteksty.

W opracowaniu zamieszczono cztery schematy prezentujące organizacyjny obraz szkoły średniej ogólnokształcącej (rozmieszczone są adekwatnie do prezentowanej problematyki w poszczególnych omawianych w kolejnych rozdziałach okresach). Praca została uzupełniona o 59 tabel tematycznych oraz o tzw. zbiorcze tabele statystyczne za poszczególne omawiane okresy (za lata: powojenne (1945–1946), 50., 60., 70. i 80.). W każdej z nich ukazano, w zestawieniu trzech lub czterech wybranych lat szkolnych, następujące dane statystyczne dotyczące Polski i poszczególnych woje-

⁵⁵ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 26 stycznia 1982 r., Monitor Polski 1982/Nr 5/poz. 21.

⁵⁶ G. Orwell, *Rok 1984*, Warszawa 2001.

wództw: liczba ludności, liczba liceów ogólnokształcących, liczba uczniów, liczba nauczycieli. Tabele te ukazują statystyczny obraz szkoły średniej ogólnokształcącej w szerszym ujęciu, czyli w kontekście liczby ludności – liczby szkół tego typu, liczby nauczycieli i liczby uczniów. Ponadto ułatwiają one odwoływanie się do głównych danych statystycznych w każdym momencie analizy pracy bez konieczności poszukiwania ich w poszczególnych tabelach tematycznych.

Rozważania w pracy zamyka zakończenie. Rozprawę uzupełniają wykazy: źródeł, opracowań, schematów i tabel.

* * *

Serdeczne podziękowania kieruję do wszystkich osób, które przyczyniły się do powstania tej książki.

Dziękuję prof. dr. hab. Wiesławowi Jamrożkowi za opiekę naukową, wiele cennych uwag merytorycznych, które inspirowały mnie do dalszych poszukiwań, a także za życzliwość, jaka temu towarzyszyła.

Dziękuję prof. dr. hab. Dorocie Żołądź-Strzelczyk za wskazówki i wsparcie w pracy naukowej.

Dziękuję recenzentowi wydawniczemu – prof. dr. hab. Grzegorzowi Michalskiemu za wnikliwą recenzję, dzięki której praca została zaprezentowana w obecnym kształcie.

Słowa podziękowania kieruję do Władz Dziekańskich Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM za wsparcie w pracy naukowej i za dofinansowanie niniejszej publikacji.

Dziękuję Dziekanowi prof. dr. hab. Zbyszkowi Melosikowi za niezwykłą przychylność i pomoc przy wydaniu książki.

Pragnę serdecznie podziękować mojej Rodzinie, gdyż bez jej wyrozumiałości, cierpliwości i wsparcia napisanie tej pracy byłoby niemożliwe.